

Η ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΠΑΙΔΕΙΑ ΣΤΟΝ ΠΟΝΤΟ

1. Παιδεία και εκπαίδευση από το 1204 έως τα μέσα του 19^{ου} αι.

Η περιοχή του Πόντου άρχισε να αποκτά ιδιαίτερη πολιτισμική και εθνολογική ταυτότητα από την εποχή της ίδρυσης της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας, το 1204. Γι' αυτό, όταν αναφερόμαστε εδώ στην ελληνική παιδεία στον Πόντο, θεωρούμε ως απαρχή το έτος 1204 και ως τέρμα το έτος 1922, οπότε αποχώρησε από την περιοχή ο ελληνικός πληθυσμός. Επίσης, όταν αναφερόμαστε στην παιδεία, συμπεριλαμβάνουμε τόσο τη συστηματική προσφορά εκπαιδευτικών αγαθών, που πραγματοποιείται κατά κανόνα μέσω της σχολικής εκπαίδευσης, όσο και τη μη συστηματική προσφορά, που πραγματοποιείται μέσω της γενικότερης πνευματικής κίνησης που επικρατεί σε μια περιοχή. Από το 1204, λοιπόν, και σε όλη τη διάρκεια της υστεροβυζαντινής περιόδου, αλλά πολύ περισσότερο τους δύο πρώτους αιώνες της Τουρκοκρατίας, μέχρι δηλαδή περίπου τα μέσα του 17^{ου} αι., δεν μπορεί να γίνει λόγος για οργανωμένη εκπαίδευση στον Πόντο, αλλά μπορεί να γίνει αναφορά στις προσπάθειες που έκαναν μεμονωμένοι λόγιοι να καλλιεργήσουν την ελληνική παιδεία και να αναπτύξουν ορισμένες πνευματικές δραστηριότητες.

Η Αυτοκρατορία της Τραπεζούντας καθόλη τη διάρκεια της ύπαρξής της είχε την τύχη να έχει στην εξουσία αυτοκράτορες της δυναστείας των Κομνηνών, οι οποίοι κατά γενική ομολογία ενδιαφέρονταν για την καλλιέργεια της παιδείας, με αποτέλεσμα να διατηρήσει αυτή μια υψηλού επιπέδου -σε σύγκριση με άλλες περιοχές του Βυζαντίου- εκπαιδευτική και πνευματική κίνηση. Όλο αυτό το διάστημα η παιδεία στον Πόντο ακολουθούσε τις επιστημονικές και πνευματικές τάσεις που κυριαρχούσαν στην Κωνσταντινούπολη και οι σχέσεις των λογίων του Πόντου με τους λόγιους της πρωτεύουσας του Βυζαντίου ήταν πολύ στενές. Η άλωση της Κωνσταντινούπολης το 1453 από τους Τούρκους αρχικά και στη συνέχεια της Τραπεζούντας, το 1461, ανέκοψε βέβαια αυτήν την ακμή σε όλα τα επίπεδα της κοινωνικής ζωής, αλλά δεν έσβησε πλήρως τη παιδευτική υποδομή, που είχε διαμορφωθεί κατά την υστεροβυζαντινή περίοδο. Οι πιο γνωστοί από τους λόγιους του Πόντου που διέπρεψαν από το 13^ο έως και το 16^ο αι. είναι ο Βησσαρίων, ο Γεώργιος Αμιρούτζης, ο Γεώργιος Χρυσοκοκκής και ο Γεννάδιος ο Τραπεζούντος. Ο Βησσαρίων έζησε τον 15^ο αι. και κατόρθωσε να γίνει καρδινάλιος Βενετίας. Το έργο του είναι θεολογικό, φιλοσοφικό και ιστορικό. Ο Αμιρούτζης έζησε στα τέλη του 14^{ου} και στις αρχές του 15^{ου} αι. και παρήγαγε έργο με φιλοσοφικό περιεχόμενο. Ο Χρυσοκοκκής έζησε τον 14^ο αι., ήταν γιατρός και ασχολήθηκε με την αστρονομία. Ο Γεννάδιος ο Τραπεζούντος έζησε στα τέλη του 15^{ου} και στις αρχές του 16^{ου} αι. Η ύπαρξη αυτών των λογίων και οι πνευματικές τους ενασχολήσεις δείχνουν αφενός ότι οι επιστήμες που καλλιεργούνταν την εποχή αυτή ήταν οι φιλολογικές, οι θεολογικές, οι ιστορικές και η αστρονομία και αφετέρου την ύπαρξη μιας εκπαίδευσης, η οποία χωρίς να έχει τα σχήματα των οργανωμένων εκπαιδευτικών συστημάτων παρείχε ένα επαρκές για την εποχή επίπεδο εκπαίδευσης. Ο κύριοι φορείς της εκπαίδευσης την εποχή αυτή ήταν οι κληρικοί, οι μοναχοί και οι αυλικοί, οι οποίοι πριν από την τουρκική κατάκτηση προσέφεραν μαθήματα τόσο στα μοναστήρια όσο και στα σπίτια των πλούσιων πολιτών (οικοδιδάσκαλοι), μετά όμως την τουρκική κατάκτηση αποκλειστικά στα μοναστήρια. Τα μαθήματα που δίδασκαν οι εκπαιδευτικοί ήταν το γράψιμο, το διάβασμα, η γραμματική και σε ένα πιο προχωρημένο στάδιο ερμηνεία αποσπασμάτων αρχαίων Ελλήνων κλασικών συγγραφέων, ιδίως του Ομήρου.

Στα τέλη του 17ου αι. ιδρύθηκε το «Φροντιστήριον Τραπεζούντος» και στις αρχές του 18^{ου} αι. το «Φροντιστήριον Αργυρουπόλεως». Από την εποχή αυτή οι Έλληνες του Πόντου ξαναβρήκαν το συνδετικό κρίκο με την πνευματική ελληνική παράδοση και άρχισε η εκπαίδευση, αργά αλλά σταθερά, να ξαναβρίσκει τον παλιό της εαυτό. Είναι η εποχή που άρχισε να αναπτύσσεται το εμπόριο με άλλες περιοχές και παράλληλα να αναπτύσσονται ορισμένες πόλεις του Πόντου. Η ανάπτυξη αυτή έφερε μια ακμή στην Εκκλησία, γεγονός που τη βοήθησε να αναλάβει δραστηριότητες, οι οποίες βοηθούσαν στη μόρφωση του υπόδουλου Ελληνισμού. Η όλη εκπαίδευση την εποχή αυτή και μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αι. βρισκόταν στη απόλυτη δικαιοδοσία της Εκκλησίας και γι' αυτό η παιδεία στον Πόντο, παρά την κάποια επίδραση της δυτικής σκέψης, έμεινε προσκολλημένη στη βυζαντινή παράδοση και σκέψη. Οκτώηχοι, Ψαλτήρια, Ανθολόγια, Ευχολόγια, Απόστολοι, Τριώδια, Πεντηκοστάρια, Κατηχήσεις και Συνόψεις ήταν τα πιο διαδομένα βιβλία για τους μαθητές των σχολείων. Η ελληνική γλώσσα διδασκόταν στην εκκλησιαστική της μορφή αλλά με την αρχαία γραμματική. Γι' αυτό, με τον όρο ελληνική γλώσσα την εποχή αυτή νοείται η αρχαία ελληνική σε αντίθεση με τη «ρωμαϊκή», η οποία είναι η δημοτική της εποχής. Οργανωμένα σχολεία, εκτός των δύο Φροντιστηρίων, δε λειτουργούσαν στον Πόντο παρά πριν από τα μέσα του 19^{ου} αι., οπότε ιδρύθηκαν στη Τραπεζούντα το πρώτο «Αλληλοδιδασκικόν» (1840) και το πρώτο «Παρθεναγωγείον» (1846). Εκπαίδευση και την εποχή αυτή προσέφεραν οι οικοδιδάσκαλοι ή τα ιδιωτικά «Γραμματοδιδασκαλεία», στα οποία δίδασκαν γραφή, ανάγνωση και βασικά στοιχεία αριθμητικής ιερωμένοι με πολύ περιορισμένες γνώσεις.

Μεταξύ των σημαντικότερων λογίων που έζησαν και έδρασαν από το 17^ο έως και τα μέσα του 19^{ου} αι. στον Πόντο αναφέρονται από τις πηγές ο Σεβαστός Κυμνήτης, ο Θεόδωρος Συμεώνος, ο Λάζαρος Σκρίβας, ο Θεοδόσιος Ζωγραφάντης, ο Νικόδημος ο Περιστερεώτης, ο Σάββας Τριανταφυλλίδης. Ο Σεβαστός Κυμνήτης έζησε στα τέλη του 17^{ου} αι., σπούδασε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης και υπήρξε ιδρυτής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας. Ασχολήθηκε με τη φιλοσοφία και τη φιλολογία. Ο Θεόδωρος Συμεώνος έζησε στα τέλη του 17^{ου} και τις αρχές του 18^{ου} αι., ασχολήθηκε με την αρχαία ελληνική γραμματεία, διαδέχτηκε το Σεβαστό στη διεύθυνση του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας και στη συνέχεια ανέλαβε τη διεύθυνση της «Αυθεντικής Ακαδημίας» του Βουκουρεστίου. Ο Λάζαρος Σκρίβας έζησε στα τέλη του 17^{ου} και στις αρχές του 18^{ου} αι., έκανε σπουδές αρχικά στην Αργυρούπολη, κατόπιν στο Βουκουρέστι και στην Ιταλία και ήταν ιατροφιλόσοφος. Ο Θεοδόσιος Ζωγραφάντης έζησε το 18^ο αι., σπούδασε στην Αργυρούπολη και στις παραδουνάβιες χώρες και στη συνέχεια ίδρυσε ιεροδιδασκαλείο στη μονή Αγίου Γεωργίου Περιστερεώτα. Ο Νικόδημος ο Περιστερεώτης έζησε το 18^ο αι., σπούδασε στο Ιάσιο, δίδαξε στην Ακαδημία της Μολδαβίας και υπήρξε διευθυντής του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας. Τέλος, ο Σάββας Τριανταφυλλίδης έζησε στα τέλη του 18^{ου} και στις αρχές του 19^{ου} αι., σπούδασε στην Αργυρούπολη και στη Μεγάλη του Γένους Σχολή της Κωνσταντινούπολης και διηύθυνε για πολλά χρόνια το Φροντιστήριο Τραπεζούντας. Οι επιστήμες που καλλιέργησαν όλοι αυτοί οι λόγιοι είναι η φιλοσοφία, η φιλολογία και η θεολογία, γεγονός που δείχνει την κυρίαρχη κατεύθυνση της παιδείας του Πόντου την εποχή αυτή.

Πάντως, σε γενικές γραμμές η παιδεία στον Πόντο διατηρήθηκε όλη την εποχή, από την ίδρυση της Αυτοκρατορίας της Τραπεζούντας έως τα μέσα του 19^{ου} αι. σε ικανοποιητικά επίπεδα, πράγμα που επέτρεψε τη δειλή αρχικά και δυναμική στη συνέχεια οργάνωση της εκπαίδευσης στον Πόντο.

2. Παιδεία και εκπαίδευση από τα μέσα του 19^{ου} αι. έως το 1922

Η εκπαίδευση άρχισε να γνωρίζει μεγάλη ακμή μετά τα μέσα του 19ου αι.. Και αυτό οφείλεται φυσικά στην αλλαγή των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων της περιοχής. Στα μέσα του 19ου αι. άρχισε να δημιουργείται κυρίως στην Τραπεζούντα, αλλά και σε ολόκληρο τον Πόντο, μια κοινωνικοοικονομική κατάσταση, η οποία ήταν απόρροια των συνθηκών που είχαν διαμορφωθεί το πρώτο μισό του 19ου αι., και ιδιαίτερα μετά την ελληνική επανάσταση του 1821 και το ρωσοτουρκικό πόλεμο του 1828 - 1829. Το οθωμανικό κράτος άρχισε να δείχνει ότι παραπαίει κάτω από τις πιέσεις των Ελλήνων και των Ρώσων. Αλλά και στο εσωτερικό του είχε διαμορφωθεί μια τέτοια ταξική δομή (πολύ πλούσιοι - πολύ φτωχοί), η οποία δεν μπορούσε να εξασφαλίσει την κοινωνική και οικονομική συνοχή του κράτους. Αυτή η ιδιόρρυθμη για τα ελληνικά δεδομένα ταξική δομή του οθωμανικού κράτους, αποτέλεσμα της ιστορικής πορείας του τουρκικού έθνους, έδινε το δικαίωμα στις ξένες εθνότητες (Έλληνες, Αρμένιοι, Εβραίοι κ.ά) να αναλαμβάνουν οικονομικές δραστηριότητες που τους παρείχαν εισοδήματα, με αποτέλεσμα να αποτελέσουν κάποια στιγμή για το οθωμανικό κράτος τη μεσαία αστική τάξη. Ο ελληνικός πληθυσμός άρχισε να δραστηριοποιείται οικονομικά και να αναπτύσσεται κοινωνικά και πολιτισμικά. Σε αυτό βέβαια συνετέλεσε και η έκδοση του τουρκικού Συντάγματος, το 1856 (Χάτι Χουμαγιούν), το οποίο έδινε αρκετές ελευθερίες στους υπόδουλους. Σε όλο τον Πόντο παράγονταν σε ικανοποιητικές για την εποχή ποσότητες γεωργικών και κτηνοτροφικών προϊόντων, αλιεύματα και καλής ποιότητας ξυλεία. Ένα μεγάλο μέρος της παραγωγής αυτής εξήγεται σε ευρωπαϊκές και ασιατικές χώρες. Ο Σάββας Ιωαννίδης μας πληροφορεί πως το 1869 η αξία των εισαχθέντων προϊόντων ανέρχεται σε 62.787.464 φράγκα και των εξαγχθέντων σε 37.901.438 φράγκα. Η ακμάζουσα αυτή εμπορική και οικονομική δραστηριότητα σε συνδυασμό με τη σταδιακή απαλλαγή των πολιτών από το φόβο των αυθαιρεσιών των ντερεμπέδων, των εκπροσώπων δηλαδή του οθωμανικού κράτους που είχαν την ευθύνη διατήρησης της ασφάλειας και της τάξης της διοικητικής τους περιοχής αλλά προέβαιναν και σε πολλές αυθαιρεσίες, βοήθησε τα μέγιστα στην ανάπτυξη της παιδείας στον Πόντο.

Το κύτταρο της εξουσίας σε ολόκληρο τον Πόντο ήταν η Κοινότητα, που οργανώθηκε καλύτερα μετά το 1856 και συνέβαλε τα μέγιστα στην υποβοήθηση της πνευματικής ανάπτυξης των Ελλήνων με την οικοδόμηση σχολείων, εκκλησιών και κοινοτικών κτιρίων, αλλά και στην αντιμετώπιση κάποιων απειλών εκ μέρους του Τούρκου διοικητή. Έτσι, όταν μιλούμε για παιδεία στον Πόντο, συνήθως εννοούμε την οργανωμένη εκπαίδευση, η οποία γεννήθηκε ουσιαστικά στα μέσα του 19^{ου} αι. και διατηρήθηκε έως τις αρχές της δεκαετίας του 1920.

Πριν αναφερθούμε στην παιδεία κατά το 19^ο και 20ο αι. στον Πόντο, θεωρούμε απαραίτητο να διευκρινίσουμε ορισμένους όρους που σχετίζονται με τη διάρθρωση του εκπαιδευτικού συστήματος την εποχή αυτή στον Πόντο:

α) *Νηπιαγωγείο*: η αρχική βαθμίδα της εκπαίδευσης. Διαρκούσε ένα ή δύο χρόνια. Σκοπός του ήταν η προετοιμασία των μαθητών και των μαθητριών για τη φοίτησή τους στο Δημοτικό.

β) *Γραμματοδιδασκαλείο*: αυτοτελής σχολική μονάδα που λειτουργούσε σε ολιγομελείς κοινότητες. Σκοπός του ήταν η διδασκαλία γραφής, ανάγνωσης και στοιχείων αριθμητικής.

γ) *Δημοτικό*: διακρινόταν σε Κοινό και Πλήρες. Το Πλήρες είχε έξι τάξεις. Ο αριθμός των τάξεων των Κοινών Δημοτικών εξαρτιόταν από τα οικονομικά του

σχολείου, τον αριθμό των μαθητών κτλ. Το Δημοτικό παρείχε τις βασικές σπουδές (γραφή, ανάγνωση, αρίθμηση, γεωγραφικές, ιστορικές και κοινωνικές γνώσεις).

δ) *Αλληλοδιδασκτικό*: σχολείο, στο οποίο εφαρμοζόταν η αλληλοδιδασκτική μέθοδος διδασκαλίας. Αλληλοδιδασκτικά ήταν συνήθως τα σχολεία της πρώτης βαθμίδας.

ε) *Αστικό Σχολείο*: σχολείο που είχε επτά, οκτώ ή και περισσότερες τάξεις. Προσέφερε τις γνώσεις που προσέφερε το Δημοτικό και η κατώτερη βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης.

στ) *Ελληνικό Σχολείο*: πρόκειται για την κατώτερη βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης. Διδάσκονταν αρχαία ελληνικά, μαθηματικά, φυσική, θρησκευτικά, ιστορία, γεωγραφία, γαλλικά, λατινικά κ.ά. μαθήματα.

ζ) *Παρθεναγωγείο*: σχολείο πρωτοβάθμιας ή και κατώτερης βαθμίδας της δευτεροβάθμιας, στο οποίο φοιτούσαν μόνο κορίτσια. Λειτουργούσε συνήθως σε μεγάλες πόλεις.

η) *Ημιγυμνάσιο*: σχολική βαθμίδα που αντιπροσώπευε τις κατώτερη βαθμίδα (δύο από τις τέσσερις τάξεις) του Γυμνασίου.

θ) *Γυμνάσιο*: η ανώτερη βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης. Η φοίτηση σε αυτό διαρκούσε τέσσερα χρόνια.

θ) *Φροντιστήριο*: σχολικός θεσμός που περιλάμβανε περισσότερες από μία σχολικές βαθμίδες. Σε ολόκληρο τον Πόντο λειτούργησαν μόνο δύο Φροντιστήρια, της Τραπεζούντας και της Αργυρούπολης, για τα οποία γίνεται λόγος αμέσως παρακάτω.

2.1. Τα Φροντιστήρια

2.1.1. Το «Φροντιστήριο Τραπεζούντος».

Από το έτος της ίδρυσής του από το Σεβαστό Κυμινήτη, το 1682, έως τα μέσα του 19^{ου} αι. το «Φροντιστήριο Τραπεζούντος» πέρασε από διάφορες φάσεις: άλλοτε έκλεισε, άλλοτε άλλαξε ονομασία, άλλοτε βρέθηκε σε ακμή και άλλοτε σε παρακμή. Η λειτουργία του Φροντιστηρίου άρχισε να αναβαθμίζεται από τα μέσα του 19^{ου} αι. Κατά τη σχολική χρονιά 1859-1860 φοιτούσαν στο Φροντιστήριο 108 μαθητές το α' εξάμηνο και 92 το β' εξάμηνο. Μεταξύ των μαθημάτων που διδάσκονται είναι τα εξής: Αρχαία Ελληνικά (γνωμικά, Λουκιανός, Κύρου Ανάβασις, Ελληνικά, Φιλιπικός, Γ' Ολυμπιακός, Κρίτων, Οδύσσεια, Ιλιάδα, Ιστορία Θουκυδίδη, Ηρόδοτος, Ιππόλυτος, Φοίνισσαι του Ευριπίδη, Νεφέλαι, Ειδύλλια Θεόκριτου, Γραμματική και Συντακτικό), Ελληνική Ιστορία, Πρακτική Αριθμητική, Γεωγραφία, Ψυχολογία, Λογική, Ανθρωπολογία, Φυσική, Γαλλικά. Το 1866 ο αριθμός των μαθητών του Φροντιστηρίου έφτανε τους 245, αριθμός αρκετά υψηλός, αν λάβει υπόψη του κανείς ότι στο μεταξύ είχαν ιδρυθεί σε όλο τον Πόντο και άλλες ανώτερες σχολές, ενώ πολλοί ήταν εκείνοι που φοιτούσαν στα σχολεία της ελεύθερης Ελλάδας.

Η αναβάθμιση του Φροντιστηρίου αυτήν την εποχή οφειλόταν, εκτός των άλλων, και στο ενδιαφέρον των Ελλήνων πολιτών της Τραπεζούντας, στις γενναίες επιχορηγήσεις της Μητρόπολης Τραπεζούντας, ιδιωτών και μοναστηριών. Ο Ελληνικός Φιλολογικός Σύλλογος Κωνσταντινούπολης σε μια του επιστολή εκφράζεται με τα καλύτερα λόγια για το ενδιαφέρον που δείχνουν οι Τραπεζούντιοι για την εκπαίδευση. Στις αρχές της δεκαετίας του 1880 διδάσκονταν στο

Φροντιστήριο τα ίδια περίπου μαθήματα με αυτά που διδάσκονταν στο Ελληνικό Σχολείο, όπως ορίζονται στο Νομοσχέδιο του 1877.

Στα τέλη του 19ου αι. και στις αρχές του 20ου οι εκπαιδευτικές αλλά και οι εμπορικές σχέσεις της Τραπεζούντας με την ελεύθερη Ελλάδα έγιναν στενότερες. Άρχισαν να έρχονται από την Ελλάδα πολλοί δάσκαλοι, ενώ πολλοί απόφοιτοι του Φροντιστηρίου πήγαιναν για ανώτερες σπουδές στο Πανεπιστήμιο της Αθήνας.

Τα μαθήματα άρχιζαν την 1η Σεπτεμβρίου και τελείωναν στα μέσα Ιουνίου. Τις τελευταίες ημέρες του διδακτικού έτους διενεργούνταν οι ετήσιες εξετάσεις, στις οποίες υποβάλλονταν όλοι οι μαθητές προκειμένου να προαχθούν στην επόμενη τάξη ή να απολυθούν. Εξετάσεις ανεξεταστέων δεν προβλέπονταν.

Το Φροντιστήριο Τραπεζούντας, όπως φαίνεται από διάφορες μαρτυρίες, διαδραμάτισε σημαντικότατο ρόλο τόσο στη μόρφωση στελεχών της ελληνικής κοινωνίας του Πόντου όσο και γενικότερα στην ανόρθωση του πνευματικού της επιπέδου. Το Φροντιστήριο έκλεισε οριστικά το Νοέμβριο του 1921 μετά από διαταγή της τουρκικής Κυβέρνησης.

2.1.2. Το «Φροντιστήριον Αργυρουπόλεως»

Το «Φροντιστήριον Αργυρουπόλεως» ιδρύθηκε σαράντα χρόνια μετά την ίδρυση του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας, το 1723, από τον αρχιεπίσκοπο Χαλδίας Ιγνάτιο Σκρίβα τον Α΄, το Φυτιάνο, και ακολούθησε σε γενικές γραμμές την πορεία του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας. Το πρώτο του όνομα ήταν «Σχολή Ελληνικών Μαθημάτων» και στεγάστηκε στο σπίτι της οικογένειας Καλογεράντων. Μέχρι το 1854 που ανέλαβε τη διεύθυνση της σχολής ο Γεώργιος Κυριακίδης το Φροντιστήριο πέρασε από πολλές περιπέτειες και έκλεισε τρεις φορές λόγω έλλειψης οικονομικών πόρων. Στα μέσα του 19^{ου} αι. η λειτουργία του Φροντιστηρίου αναβαθμίστηκε. Με πρωτοβουλία του διευθυντή του Γ. Κυριακίδη συντάχθηκαν κανονισμοί λειτουργίας της σχολής, καθιερώθηκε Ωρολόγιο Πρόγραμμα, εισήχθησαν νέα βιβλία, ορίστηκε Επιτροπή από τρεις εφόρους, οι οποίοι θα φρόντιζαν τα οικονομικά της σχολής, και γενικά έγιναν πολλές αλλαγές, με αποτέλεσμα να αυξηθεί ο αριθμός των μαθητών και να φοιτούν το 1857-1858 30 μαθητές στο τριτάξιο Ελληνικό και 235 στο Δημοτικό. Το Φροντιστήριο συνέχισε να αναπτύσσεται. Μεγάλη ακμή γνώρισε την τελευταία δεκαετία του 19^{ου} αι. και τα πρώτα 15 χρόνια του 20ου αι. Το 1894 με πρωτοβουλία του διευθυντή του Φροντιστηρίου Γερβάσιου Σαρασίτη το Φροντιστήριο άρχισε να λειτουργεί και ως επιμορφωτικό κέντρο για τους δασκάλους της περιοχής της Χαλδίας, καταγράφηκαν όλα τα βιβλία της βιβλιοθήκης του Φροντιστηρίου και γενικά έγιναν πολλές βελτιώσεις στη λειτουργία του Φροντιστηρίου. Το σχολικό έτος 1898-1899 στο Φροντιστήριο δίδασκαν 12 εκπαιδευτικοί και φοιτούσαν περί τους 300 μαθητές. Το Φροντιστήριο περιλάμβανε την εποχή αυτή μία τάξη Νηπιαγωγείου, τέσσερις τάξεις Δημοτικού και τρεις τάξεις Γυμνασίου. Η κατάσταση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1914, οπότε λόγω των πολέμων η πορεία του άρχισε να φθίνει, με αποτέλεσμα να κλείσει οριστικά το 1922. Τα μαθήματα που διδάσκονταν στο Φροντιστήριο Αργυρούπολης ήταν σε γενικές γραμμές τα μαθήματα που διδάσκονταν και στο Φροντιστήριο Τραπεζούντας.

2.2. Η εκτός Φροντιστηρίων εκπαίδευση.

Τα δύο Φροντιστήρια ήταν τα μοναδικά εκπαιδευτικά ιδρύματα του Πόντου που περιλάμβαναν εκείνη την εποχή εκτός της βαθμίδας της στοιχειώδους και τη βαθμίδα της Μέσης Εκπαίδευσης. Από το 1840 άρχισαν να ιδρύονται δημόσια σχολεία στοιχειώδους εκπαίδευσης, τα οποία συντηρούνταν από την ελληνική

κοινότητα με συνδρομή της Εκκλησίας. Το πρώτο δημόσιο σχολείο ιδρύθηκε στην Τραπεζούντα και ονομαζόταν «Αλληλοδιδασκτικόν» με διευθυντή τον Α. Καρυοφύλλη. Με την πάροδο του χρόνου ιδρύθηκαν και άλλα σχολεία, για τα οποία θα γίνει λόγος παρακάτω. Ο αριθμός των σχολείων, σύμφωνα με τις αναδημοσιευμένες από το Διαμαντή Λαζαρίδη στατιστικές, την εγκυρότητα των οποίων δεχόμαστε όμως με επιφύλαξη, ανερχόταν τη δεκαετία του 1870 στα 100 με 120, στα τέλη του 19^{ου} αι. γύρω στα 500 και λίγα χρόνια πριν από τη Μικρασιατική Καταστροφή ο συνολικός αριθμός των σχολείων όλων των βαθμίδων που λειτουργούσαν στον Πόντο αυξήθηκε και έφτασε πάνω από 1.000. Αντίστοιχη ήταν και η αύξηση του μαθητικού δυναμικού. Σύμφωνα με τις ίδιες στατιστικές, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αι. ο αριθμός των μαθητών και μαθητριών έφτανε τις 20.000 με 25.000, πριν από το 1922 είχε ξεπεράσει τις 60.000.

Η εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών στο Πόντο γινόταν κατά βάση σε διαφορετικά σχολεία, αλλά αυτό εφαρμόζοταν μόνο στις μεγάλες πόλεις και στις κωμοπόλεις. Στα μικρά μέρη, όπου ο αριθμός των μαθητών ήταν μικρός, η εκπαίδευση ήταν μικτή. Εδώ, για μεθοδολογικούς λόγους θα περιγράψουμε χωριστά την εκπαίδευση των αγοριών και των κοριτσιών.

Η εκπαίδευση των αγοριών γινόταν από παλιά εκτός των Φροντιστηρίων και σε διάφορα «οικοδιδασκαλεία», στα οποία δίδασκαν κατά κανόνα κληρικοί, και στα Γραμματοδιδασκαλεία. Από το 1840 άρχισε να οργανώνεται και η εκπαίδευση των αγοριών με τη δημιουργία των πρώτων κατώτερων δημόσιων σχολείων, τα οποία λειτουργούσαν υπό την αιγίδα της Εκκλησίας. Η φοίτηση των αγοριών στα κατώτερα σχολεία άρχιζε γύρω στο 6ο με 7ο έτος της ηλικίας τους, χωρίς όμως αυτή η αρχή να τηρείται πιστά. Σε έκρυθμες περιόδους πολλά παιδιά ή αργούσαν να πάνε στο σχολείο ή διέκοπταν για ένα χρονικό διάστημα και επανέρχονταν αργότερα. Οι απόφοιτοι των κατώτερων αυτών σχολείων είχαν τη δυνατότητα να συνεχίσουν τις σπουδές τους σε ανώτερη βαθμίδα, είτε στο Γυμνάσιο είτε στο Ημιγυμνάσιο είτε στο Ελληνικό Σχολείο. Τα μαθήματα που διδάσκονταν στα Δημοτικά Σχολεία των αγοριών αποσκοπούσαν γενικά στην εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης, στη γλωσσική καλλιέργεια και ανάπτυξη, στην εκμάθηση και κατανόηση βασικών γνώσεων της αριθμητικής, καθώς και στην απόκτηση μερικών δεξιοτήτων χρήσιμων για τη ζωή του ανθρώπου. Στις μικρές τάξεις του Δημοτικού δινόταν έμφαση στην εκμάθηση γραφής και ανάγνωσης. Στις μεγαλύτερες τάξεις δινόταν έμφαση στην εκμάθηση της αρχαϊζουσας ελληνικής γλώσσας. Η εκμάθησή της μάλιστα γινόταν με αντιπαραβολή της αρχαιοελληνικής λέξης με τη λαϊκή - ποντιακή λέξη.

Η φοίτηση στα σχολεία του Πόντου όλων των βαθμίδων ήταν προαιρετική. Για τα λειτουργικά έξοδα όμως των σχολείων ήταν υποχρεωμένοι να συμβάλλουν όλοι οι Έλληνες που κατοικούσαν στην Τραπεζούντα, ανεξάρτητα από το αν είχαν παιδιά που φοιτούσαν στο σχολείο. Οι γονείς που είχαν παιδιά στο σχολείο πλήρωναν δυο φορές το χρόνο. Τα δίδακτρα ανέρχονταν κατά τα τελευταία χρόνια της ελληνικής εκπαίδευσης στην Τραπεζούντα σε τέσσερις χρυσές λίρες Τουρκίας για τις μικρές τάξεις και σε δέκα για τις μεγαλύτερες τάξεις. Το ποσό αυτό αντιπροσώπευε δίδακτρα εννέα μηνών, όσο δηλαδή διάστημα διαρκούσε η φοίτηση των μαθητών κάθε σχολική χρονιά. Η έναρξη των μαθημάτων γινόταν το Σεπτέμβριο και η λήξη τον Ιούνιο. Διακοπές των μαθημάτων πραγματοποιούνταν, εκτός από τις καλοκαιρινές, 15 ημέρες την περίοδο των Χριστουγέννων και 15 την περίοδο του Πάσχα. Μεγάλη σημασία και αίγλη δινόταν στη γιορτή των Τριών Ιεραρχών. Εθνικές γιορτές δε γιορτάζονταν στον Πόντο λόγω της απαγόρευσης που είχαν επιβάλει οι Τούρκοι. Τα μαθήματα γίνονταν έξι μέρες την εβδομάδα, πρωί και απόγευμα. Η καθημερινή σχολική εργασία διαρκούσε έξι ώρες, από τις 8 έως τις 12

και από τις 2 έως τις 4. Στο τέλος της σχολικής χρονιάς διενεργούνταν γραπτές και προφορικές εξετάσεις, στις οποίες συμμετείχαν ως εξεταστές και δάσκαλοι που έρχονταν από την ελεύθερη Ελλάδα και άλλα μέρη του Πόντου. Κάθε Κυριακή γινόταν εκκλησιασμός των μαθητών.

Όσον αφορά την εκπαίδευση των κοριτσιών αυτή δεν υπήρξε ουσιαστικά μέχρι το 1846, γιατί δεν είχαν ιδρυθεί σχολεία για τα κορίτσια. Το 1846 οι πολίτες της Τραπεζούντας ίδρυσαν το «Παρθεναγωγείον Τραπεζούντος» με πρώτη διευθύντρια τη Μαριγώ Καρυοφύλλη. Το ίδιο έκαναν και οι πολίτες της Αργυρούπολης τριάντα χρόνια αργότερα, το 1873, και ίδρυσαν το «Παρθεναγωγείον Αργυρουπόλεως», με πρώτο διευθυντή το Μουράτ Κυριακίδη. Βέβαια, για να γίνει αυτό δεν έφτανε απλά μια απόφαση. Έπρεπε να αλλάξει και η νοοτροπία της κοινωνίας, η οποία ήθελε έως εκείνη την εποχή τη γυναίκα κλεισμένη στο σπίτι και να ασχολείται μόνο με τα οικιακά. Η επίδραση του δυτικού πολιτισμού και η ίδρυση Παρθεναγωγείων πολλά χρόνια πριν σε μεγάλες πόλεις, όπως στην Κωνσταντινούπολη, τη Σμύρνη, την Αθήνα, την Προύσα και αλλού, άλλαξαν τη νοοτροπία των αστών Ποντίων και έδωσαν το δικαίωμα στη μόρφωση και στις γυναίκες. Η πρωτοβουλία για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου Τραπεζούντας αποδίδεται κατά κύριο λόγο στο Δημήτριο Αυγερινό, δυναμικό στέλεχος της δημόσιας ζωής της πόλης, και στους δασκάλους του Φροντιστηρίου Τραπεζούντας Κωνσταντίνο Ξανθόπουλο και Περικλή Τριανταφυλλίδη, ενώ για την ίδρυση του Παρθεναγωγείου Αργυρούπολης η πρωτοβουλία αποδίδεται στον Γεώργιο Κυριακίδη-Παπαδόπουλο και στο Μητροπολίτη Γερβάσιο. Τα Παρθεναγωγεία στην αρχή λειτούργησαν ως Δημοτικά Σχολεία. Σύντομα όμως αναπτύχθηκαν και περιέλαβαν και τάξεις από άλλες βαθμίδες (Νηπιαγωγείο και Ημιγυμνάσιο). Από τα μέσα του 19^{ου} αι. έως και τα πρώτα χρόνια του 20ου αι. η ανάπτυξη των δύο Παρθεναγωγείων ήταν συνεχής. Στο Φροντιστήριο της Τραπεζούντας το 1870 φοιτούσαν 250 μαθήτριες, το 1880 ο αριθμός τους έφτασε στις 738 και το 1911 στις 652. Στο Φροντιστήριο Αργυρούπολης φοιτούσαν το 1874 28 μαθήτριες, το 1878 ο αριθμός τους έφτασε τις 75 και το 1906 στις 100.

Οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου φορούσαν ομοιόμορφη ενδυμασία (ποδιά), φρόντιζαν τα μαλλιά τους με ορισμένους τρόπους, ήταν υποχρεωμένες να πηγαίνουν την Κυριακή στην εκκλησία, να συμμετέχουν σε ορισμένες δημόσιες γιορτές που καθόριζε η διεύθυνση του σχολείου και να συμπεριφέρονται προς τους άλλους «κοσμίως». Όσον αφορά τη διδακτέα ύλη, αυτή αφορούσε τόσο θεωρητικά όσο και πρακτικά μαθήματα. Στο θεωρητικό τομέα διδάσκονταν τα ίδια μαθήματα με αυτά που διδάσκονταν στα άλλα σχολεία του Πόντου (αρρεναγωγεία), ανάλογα βέβαια με τη σχολική βαθμίδα. Η διδακτέα ύλη ήταν σε γενικές γραμμές όμοια με αυτήν που διδασκόταν στα σχολεία της ελεύθερης Ελλάδας. Στον πρακτικό τομέα οι μαθήτριες του Παρθεναγωγείου ασκούσαν σε εργασίες που είχαν σχέση με το σπίτι, όπως κοπτική, ραπτική και ταπητουργία (οικιακή οικονομία). Μπορούμε να πούμε πως η εκπαίδευση των κοριτσιών στον Πόντο την εποχή για την οποία γίνεται λόγος εδώ ήταν προσανατολισμένη προς μια κατεύθυνση τέτοια, που θα επέτρεπε τις τελειόφοιτες να έχουν μια καλή εγκύκλιο μόρφωση και να είναι καλές νοικοκυρές και άξιες μητέρες. Η σημασία που έδινε η ποντιακή κοινωνία στην απόκτηση γνώσεων και δεξιοτήτων από τη γυναίκα φαίνεται και από την ίδρυση, στις αρχές του 20ου αι., της Αδελφότητας των κυριών της Τραπεζούντας, που έφερε την επωνυμία «Μέριμνα».

Γενικά, όπως στα Φροντιστήρια, έτσι και στα εκτός Φροντιστηρίων σχολεία του Πόντου προσφερόταν μια καλή και πλούσια σε περιεχόμενο μόρφωση.

2.3. Η διοίκηση των σχολείων.

Το Φροντιστήριο, το Παρθεναγωγείο και τα άλλα σχολεία πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης αποτελούσαν το σύνολο των εκπαιδευτηρίων του Πόντου. Ανώτατος διοικητής των σχολείων αυτών, αλλά και των σχολείων ολόκληρης της επαρχίας, ήταν ο Μητροπολίτης της αντίστοιχης επαρχίας. Μέχρι τα μέσα του 19ου αι., που τα σχολεία σε κάθε επαρχία ήταν λιγοστά, ήταν εύκολο να ασκεί τη διοίκησή τους ο ίδιος ο Μητροπολίτης. Μετά όμως το 1850 το έργο αυτό ανατέθηκε, αρχικά στην επαρχία Τραπεζούντας και αργότερα στις άλλες επαρχίες, στη Σχολική Εφορεία και το Σχολικό Συμβούλιο, όργανα που αποτελούνταν από πολίτες της ελληνικής κοινότητας που έδειχναν ενδιαφέρον για τα εκπαιδευτικά θέματα. Τα όργανα αυτά δεν ήταν αυτόνομα και ανεξάρτητα οικονομικά. Είχαν κάποια εξάρτηση και έπαιρναν οδηγίες από την «Πατριαρχική Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή», η οποία είχε την έδρα της στην Κωνσταντινούπολη. Η Επιτροπή αυτή ήταν το ανώτατο εκπαιδευτικό συμβούλιο, το οποίο φρόντιζε για τη σύνταξη του προγράμματος λειτουργίας των σχολείων και για την επιλογή της διδακτέας ύλης και των διδακτικών βιβλίων στις Μητροπόλεις της δικαιοδοσίας της. Πρόεδρος της επιτροπής αυτής ήταν ο εκάστοτε Πατριάρχης Κωνσταντινούπολης.

Η πρόσληψη των δασκάλων γινόταν από τη Σχολική Εφορεία. Οι δάσκαλοι διορίζονταν από το Μητροπολίτη για όσο διάστημα προέβλεπε το διοριστήριο. Ο μισθός του δασκάλου καθοριζόταν με συμφωνητικό που υπέγραφαν τα μέλη της Σχολικής Εφορείας και ο ίδιος ο δάσκαλος. Ο μισθός δεν ήταν ο ίδιος για όλους τους δασκάλους. Ήταν συνάρτηση των προσόντων του προσλαμβανόμενου, των αναγκών της πόλης σε διδακτικό προσωπικό και φυσικά των τυχόν πρόσθετων παροχών που είχε τη δυνατότητα να προσφέρει η Σχολική Εφορεία (σπίτι, φαγητό κτλ.). Οι περισσότεροι δάσκαλοι στα σχολεία του Πόντου ήταν απόφοιτοι Αστικών Σχολείων, Γυμνασίων και Φροντιστηρίων. Υπήρχαν και δάσκαλοι, οι οποίοι είχαν αποφοιτήσει από τη Μεγάλη του Γένους Σχολή, τη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και από Διδασκαλεία της Ελλάδας.

2.4. Η πνευματική κίνηση.

Η εβδομηκονταετία 1850-1922 στον Πόντο χαρακτηρίζεται, όπως τονίστηκε και προηγουμένως, από μια έντονη έξαρση της εκπαιδευτικής κίνησης. Ιδρύθηκαν καινούργια σχολεία, ο αριθμός των μαθητών και των δασκάλων αυξήθηκε και η διοίκηση των σχολείων οργανώθηκε καλύτερα. Επόμενο ήταν μέσα σε αυτήν τη γενική εκπαιδευτική έξαρση να αναπτυχθεί και η πνευματική κίνηση. Παράλληλα όμως από το 1821 η ελεύθερη Ελλάδα άρχισε να διαμορφώνει ένα δικό της χαρακτήρα στον πνευματικό και εκπαιδευτικό τομέα, που σε μεγάλο βαθμό επηρέαζε και την πνευματική ζωή του Πόντου. Δεν μπορούμε λοιπόν να υποστηρίξουμε πως στον Πόντο αναπτύχθηκε μια διαφορετική πνευματική κίνηση από αυτήν της ελεύθερης Ελλάδας.

Το στοιχείο εκείνο που κυρίως διαχώριζε τα λογοτεχνικά δημιουργήματα των δημιουργών του Πόντου από αυτά των δημιουργών της μητροπολιτικής Ελλάδας ήταν η γλώσσα. Το δεύτερο μισό του 19ου αι. η ποντιακή διάλεκτος είχε διαμορφωθεί ως μια λαϊκή γλώσσα επικοινωνίας, και σ' αυτήν έχουν παραδοθεί τα

περισσότερα λογοτεχνικά μνημεία του Πόντου. Αντίθετα, η γλώσσα των λογίων του Πόντου ήταν η αρχαϊζουσα ελληνική. Σε αυτήν έγραφαν τις διάφορες φιλοσοφικές, επιστημονικές και άλλες πραγματείες τους. Στον τομέα της λογοτεχνίας δεν έχουμε σαφείς πληροφορίες για ιδιαίτερη παραγωγή στον Πόντο. Εκείνο που κυριάρχησε όλη αυτήν την εποχή είναι η δημοτική ποίηση. Κάποια αξιόλογα δημιουργήματα έχουμε στον τομέα της θεατρικής παραγωγής. Μερικά από τα έργα που αναφέρει ο Ι. Παμπούκης είναι το «Χύσε, τρίψε, πλύνε», «Ο φοβερός μάντις Γιαράρης», «Οι δύο αδελφοί ήτοι Αρετή και Κακία» και «Η Τραπεζούντια κόρη», όλα έργα του Ελευθέριου Φοινικόπουλου. Συνήθως τα έργα παίζονταν σε σχολικές γιορτές, τη δε σκηνοθεσία έκανε ο ίδιος ο συγγραφέας του έργου. Άλλοι θεατρικοί Πόντιοι συγγραφείς είναι ο Ιωάννης Βαλαβάνης, ο Κ. Κωνσταντινίδης και ο Φίλιππος Φιλιππίδης. Πολύ σημαντική ανάπτυξη γνώρισε στον Πόντο το λαϊκό θέατρο που είναι γνωστό με την ονομασία «Μωμόγεροι».

Στην πνευματική και γενικότερα πολιτιστική κίνηση του Πόντου συνέβαλαν πάρα πολύ και διάφοροι πολιτιστικοί αλλά και φιλανθρωπικοί σύλλογοι. Τέτοιοι ήταν ο «Ξενοφών», ο «Ακρίτας», η «Μέριμνα» κ.ά.

Όσον αφορά τον ελληνικό Τύπο στον Πόντο αυτός άρχισε να εμφανίζεται με έκδοση εφημερίδων κατά τη δεκαετία του 1880, έκανε όμως έντονη την παρουσία του μετά το 1908. Από το 1885 μέχρι το 1922 εκδόθηκαν μόνο στην Τραπεζούντα 14 ελληνόγλωσσες εφημερίδες σε σύνολο 49 που εκδόθηκαν την περίοδο αυτή στην πόλη (24 τουρκικές, 9 αρμενικές, 2 ρωσικές). Η πιο μακρόβια από αυτές υπήρξε ο «Φάρος της Ανατολής» με διευθυντή το Δ. Γεωργή, η έκδοση της οποίας διήρκεσε δεκαπέντε χρόνια (1908-1923).

3. Συμπεράσματα

Η παιδεία και η εκπαίδευση στον Πόντο μετά από μια βαθιά μακρόχρονη κρίση που πέρασε από το 1461 άρχισε από τα μέσα του 19ου αι. να βελτιώνεται. Από την εποχή αυτή η εκπαίδευση θεωρήθηκε από τους Ποντίους κοινωνικό αγαθό που πρέπει να το απολαύσουν όχι μόνο οι άνδρες αλλά και οι γυναίκες. Τα Φροντιστήρια Τραπεζούντας και Αργυρούπολης γνώρισαν μέρες δόξας και παράλληλα δημιουργήθηκαν και νέα σχολεία. Γενικά η παιδεία στον Πόντο κινήθηκε μέσα στα πλαίσια της ελληνικής και ορθόδοξης παράδοσης και στάθηκε -ιδίως κατά το 19ο και 20ο αι.- σε αξιοζήλευτο επίπεδο. Απόδειξη της διαπίστωσης αυτής είναι και η πληθώρα των λογίων ποντιακής καταγωγής που ήρθε στην Ελλάδα μετά το 1922.

Συμπερασματικά θα μπορούσαμε να πούμε πως το υψηλό μορφωτικό και πνευματικό επίπεδο της Τραπεζούντας αλλά και ολόκληρου του Πόντου, που στηριζόταν στην ελληνική γλώσσα, την ορθόδοξη παράδοση και την ενασχόληση με τις επιστήμες, έδωσε τη δυνατότητα στους πρόσφυγες ποντιακής καταγωγής να ξεπεράσουν τα προβλήματα που τους δημιούργησε η προσφυγιά και να ενσωματωθούν σχετικά εύκολα στην κοινωνία της μητροπολιτικής Ελλάδας.